

KRYSTYNA GALON-KURKOWA

prof. em.
Uniwersytet Wrocławski
Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Słowiańskiej
Zakład Literatury i Kultury Rosyjskiej
53-313 Wrocław
ul. Poczтова 9

U ŹRÓDEŁ DZIEWIĘTNASTOWIECZNEGO REALIZMU ROSYJSKIEGO OPOWIEŚĆ IWANA PANAJEWA *KREWNI*

TRACING THE SOURCES OF 19TH-CENTURY RUSSIAN REALISM: IVAN PANAYEV'S NOVELLA 'RELATIVES'

Artykuł traktuje o opublikowanej w 1847 roku opowieści Iwana Panajewa *Krewni*. W dalece zgodnej opinii badaczy jest to tekst, zapowiadający w znacznej mierze konstytutywne dla prozy dziewiętnastowiecznego realizmu rosyjskiego ujęcia Iwana Turgieniewa. Tym, co wydaje się cechą szczególną poszukiwań Panajewa jest jego – niepozbawiona skądinąd rezerwy – hipoteza sensu umocowania losu bohaterki w materii prozy życia.

Słowa kluczowe: rosyjska proza realistyczna, bohater zbędny, romans, proza życia.

The paper concerns Ivan Panayev's 1847 novella 'Rodstvenniki' ('Relatives'). Scholars agree that this text in many respects foreshadows what was to become constitutive for 19th-century Russian realist prose, as embodied by the writings of Ivan Turgenev. What appears to be Panayev's distinguishing feature is his hypothesis of meaning – however reserved the writer remains – in the fact of embedding the fate of his heroine in the prose of life.

Keywords: Ivan Panayev, Russian realist prose, superfluous man, romance, prose of life.

Translated from the Polish by Marta Kaźmierczak

Elementem konstytutywnym klasycznej prozy rosyjskiej drugiej połowy XIX wieku jest kategoria, czy też sytuacja romansu, dająca optymalną możliwość zweryfikowania bohatera, którego zachowanie w sytuacji miłosnej ujawnia jego nieprzydatność w zakresie kształtowania życia społecznego. Konfrontowany z kobietą bohater, człowiek wykształcony, sprawny intelektualnie, tego

szczególnego „egzaminu z miłości” nie zdaje. Twórcą, któremu takie spojrzenie na rzeczywistość było szczególnie bliskie, był bez wątpienia Iwan Turgieniew. Problematyka ta przewija się również w prozie powieściowej Aleksandra Hercena oraz Iwana Gonczarowa. We wszystkich właściwie przypadkach obowiązuje tu schemat fabularny, który początek swój bierze z formacji sentymentalnej i prowadzi dalej poprzez Puszkiniowskiego *Oniegina* ku formom prozatorskim lat 40. Ujęcia tematu właściwe Turgieniewowi i Gonczarowowi obrosły bardzo obfitą literaturą przedmiotu. Dotyczy ona przede wszystkim bohatera, opatrywanego etykietką człowieka „zbędnego”, bądź – rzadziej – dziwnego, ujawniającego swój wizerunek w konfrontacji z kobietą, a właściwie młodą dziewczyną, dla której niefortunnie ułożone pierwsze uczucie jest doświadczeniem w najwyższym stopniu nobilitującym. Na ten temat pisał w swoich wspomnieniach o Turgieniewie Piotr Kropotkin:

To on wprowadził w życie wzniosłe ideały, on pokazał nam, czym jest kobieta, Rosjanka, jakim skarbem jest jej rozum i serce i jaką rolę może ona spełnić jako inspiratorka mężczyzny. To on pokazał, jak traktują i kochają kobiety najlepsi ludzie. Na mnie i na moich rówieśnikach ten aspekt Turgieniewowskiej prozy wywarł niezatarte wrażenie, bez porównania większe niż najbliżsotliwsze artykuły obrońców praw kobiet¹.

Modelowym, paradygmatycznym wręcz jeśli idzie o te kwestie tekstem jest Turgieniewowski *Rudin*. Obserwacja procesu kształtowania się prozy rosyjskiej w latach 40. wieku XIX wskazuje, że ta swoiście pojmowana antropologia fascynowała wielu współczesnych Turgieniewowi autorów². W obrazie wskazanej wyżej fazy rozwoju literatury rosyjskiej wśród innych aktywnych na niwie literackiej osób przewija się postać Iwana Iwanowicza Panajewa (1812–1862)³. Znany jako wydawca i dziennikarz, zaistniał też jako jeden z bohaterów wydarzeń dokumentujących rozluźnienie obyczajów w ówczesnym rosyjskim środowisku literackim⁴. Żywił też Panajew zainteresowania i ambicje literackie. Po młodzieńczej fascynacji formami poetyckim skoncentrował się na twórczości prozatorskiej, wykazując szczególnie przywiązanie do niewielkich postaci prozy, określanych w terminologii rosyjskiej jako *новель*. Dają się w jego utworach usłyszeć echa prozy Aleksandra

¹ P. Kropotkin, *Zapiski rewolucjonisty*, [w:] *Turgieniew we wspomnieniach*, tł. A. Sarachanowa, wybór, wstęp i przyp. L. Suchanek, Kraków 1982, s. 305.

² Zob.: A. Semczuk, *Iwan Turgieniew i ruch literacki w Rosji w latach 1834–1855*, Wrocław 1968.

³ Пор.: Э. М. Шнейдерман, И. И. Панаев, [w:] *Поэты 1840–1850-х годов*, wstęp i red. Б. Я. Бухштаба, Ленинград 1972, s. 352–353; М. И. Гиллельсон, *Панаев, Иван Иванович*, [w:] *Лермонтовская энциклопедия*, red. В. А. Мануйлов, Москва 1981, s. 364–365; А. И. Баландин, *Панаев, Иван Иванович*, [w:] *Русские писатели. Биобиблиографический словарь*, red. П. А. Николаев, Москва 1990, т. 2, s. 121–122.

⁴ Zob.: J. Szymak-Reiferowa, *Wstęp*, [w:] A. Panajewa (Gołowaczowa), *Wspomnienia literackie*, tł. A. Sarachanowa, Kraków 1977, s. 11–22.

Biestużewa-Marlińskiego. Skądinąd też udatnie łączy autor organiczny dla jego czasów szkic fizjologiczny z tradycjami tzw. opowieści salonowej⁵.

W dorobku Iwana Panajewa wyjątkowe miejsce wydaje się przynależeć opowieści pt. *Krewni* (*Подственнику*), opublikowanej w 1847 roku w czasopiśmie „Sowriemiennik”. W opinii badaczy, także dwudziestowiecznych, jest to tekst prekursorski wobec *Rudina*⁶.

Panajew opowiada w swym utworze historię opartą na schemacie doskonale znanym z *Oniegina* i później tylekroć przywoływaną w prozie Iwana Turgieniewa. Autor *Krewnych* ukazuje młodego człowieka, wywodzącego się z niezamożnego ziemiaństwa, żywiącego znaczne aspiracje intelektualne, wykształconego, oczytanego, którego los rzuca do zagubionej w bezmiarze ziemi rosyjskiej posiadłości, gdzie zawrze zwińczoną wzajemnym uczuciem miłosnym znajomość z panienką z prowincjonalnego dworku. Schemat to znany od czasów sentymentalizmu, poprzez arcypoeemat Puszkina, aż po liczne, słusznie uważane za wzorcowe ujęcia Turgieniewowskie. Nie ma chyba sensu zastanawianie się nad tym, do jakiego stopnia wcześniejsza opowieść Panajewa mogła być zjawiskiem inspirującym dla Turgieniewa. Obaj twórcy poruszają się przecież po obszarze problematyki antropologicznej i społeczno-kulturowej, która stanowiła istotną treść kształtującego się wielkiego realizmu rosyjskiego.

U Panajewa postać bohatera, Grigorija Aleksieicza, jest błada⁷, jego zaangażowanie miłosne sprawia wrażenie zdawkowego, odwołującego się li tylko do literackich wzorców. Nic też dziwnego, że wraz z chwilą gdy romans napotyka przeszkodę, bohater bez oporu wycofuje się.

Jeśli mówić o prekursorskim w szerokim wobec twórczości Turgieniewa znaczeniu opowieści Panajewa, to zdecydowanie nie ze względu na bohatera. Znaczącą uwagę poświęca bowiem pisarz dziewczynie, partnerce rzeczzonego Grigorija Aleksieicza. Jej to wizerunek zapowiada w znacznej mierze wzorcowe bohaterki Turgieniewa.

W omawianym przypadku protagonistą jest dwudziestodwuletnia panienka, córka owdowiałej ziemianki, właścicielki ułamka posiadłości, do której prawa własności rości kilka spokrewnionych i niespokrewnionych osób. Konsekwencją tego stanu rzeczy są nieustające spory i kłótnie, nawet między najbliższymi krewnymi. Aura spowijająca tę posiadłość jest przede wszystkim funkcją ubóstwa. Majątek, istniejący w oparciu o 232 dusze płci męskiej, jest w istocie obrazem nędzy. Ubóstwo i monotonia prowincjonalnej vegetacji, szczególnie dotkliwa

⁵ Zob.: W. Skrunda, *Rosyjski szkic fizjologiczny lat czterdziestych XIX wieku. Narodziny kanonu*, Warszawa 1988, s. 10.

⁶ Por.: Б. С. Мейлах, *Русская повесть 40–50-х годов XIX века*, [w:] *Русские повести XIX века 40–50-х годов*, wstęp i przypisy Б. С. Мейлаха, Москва 1951, t. 1, s. XLV; А. И. Баландин, *Панайев...*, s. 121.

⁷ Zob.: Е. И. Кийко, *Сюжеты и герои повестей натуральной школы*, [w:] *Русская повесть XIX века. История и проблематика жанра*, red. Б. С. Мейлах, Ленинград 1973, s. 281.

– co paradoksalne – wiosną i latem, dla bohaterki Panajewa jest źródłem niewyomownego cierpienia. Dziewczyna stara się je rozproszyć lekturami: „большая охотница читать [...] она прочла почти все французские романы в переводах”⁸. Były to lektury obfite, wszakże dalece chaotyczne, interpretowane przez panienkę na miarę jej skromnych możliwości, nie było bowiem w jej otoczeniu nikogo, kto mógłby i chciał jej pomóc w uprawianiu tej szczególnej pasji. Nic więc dziwnego, że Natasza „все таила в самой себе и никому не доверяла своих мыслей и ощущений” (441). Nie było mowy o tym, by mogła rozmawiać o swoich zainteresowaniach z matką, ta bowiem traktowała córkę despotycznie: „Дочь, по ее понятиям, не могла, не должна и не смела иметь своей воли, своего образа мыслей” (441). Dziewczyna nie znalazła też wspólnego języka z młodszym bratem, nie mającym żadnych sukcesów, ale uważającym się wszakże za poetę i z wyżyn owego nadanego samemu sobie statusu traktującym siostrę z lekką pogardą jako „будничную натуру” (441).

Jest w wizerunku Nataszy niejaki pęknięcie. Wyrastająca swymi aspiracjami ponad otoczenie, jest dziewczyna zarazem – zdaniem autora – typową jego przedstawicielką:

Наташа, несмотря на все ее достоинства, имела небольшое поползновение к предрассудкам и сплетням, общее всем деревенским барышням (440).

Ambiwalencja w potraktowaniu Nataszy idzie dalej, w rejony, które, wydawać by się mogło – obce są wyrastającym ponad prowincjonalną przeciętność bohaterkom dziewiętnastowiecznej prozy rosyjskiej. Otoczenie, w którym upływają dni jej bliskich, jest ubogie, by nie rzec – nędzne. Dominuje w nim brud i przykre zapachy. Akcent, dotyczący – powiedzmy – skażonej fizyczności, znajdzie się też w wizerunku dziewczyny:

Наташа была недурна собой, высока и стройна. На ней было ситцевое платье с вырезкой на груди, со шнурками и кистями, и сверху немного засалившаяся черная кацавейка, обшитая кошачьим мехом (438).

Wyjątkowe to ujęcie. Na dostrzeżenie wskazanej dwoistości nigdy nie zdecydował się Turgieniew, afirmujący swe bohaterki dla ich duchowych i intelektualnych walorów, nieważący się posądzić wykreowanych przez siebie bohaterek o brak schludności.

Prymat tego, co duchowe, uznaje również Panajew. Natasza zaangażuje się w uczucie do Grigorija Aleksieicza odnajdując w nim tego, który jest w stanie spełnić jej najskrytsze marzenia. Miłość ta – poza wszystkim innym – ma być antidotum na otaczającą ją zewsząd szpetotę i brud. Dość zdawkowo kreśli autor

⁸ И. И. Панаев, *Родственники*, [w:] *Русские повести XIX века...*, t. 1, s. 440. Dalej odwoływać się będę do źródła w tymże wydaniu, poprzestając więc na podawaniu w tekście odpowiednich stron.

Krewnych obraz spotkań zakochanych, budzących zaniepokojenie rodziny Nataszy. W dalszym swym biegu opowieść zmierza do zobrazowania starań tejże rodziny o to, by panienka porzuciła niewczesne – zadaniem krewnych – amory. W osobie Grigorija Aleksieicza zatroskany areopag rodzinny nie upatrywał solidnego kandydata na męża. To był w istocie główny punkt rodzinnych zainteresowań, tym ważniejszy, iż licząca dwadzieścia dwie wiosny panienka nie była, wedle ówczesnych pojęć, pierwszej młodości. Idzie więc o przyszłość wartościowej dziewczyny, której poetyczny, elokwentny ukochany przy pierwszym sygnale zbliżających się przeszkód odstępuje.

O swoistym potencjale i życiowych perspektywach podobnych Panajewowskiej bohaterki pisał w swym wierszu z początku lat 50. Nikołaj Ogariow:

Когда в деревне барышня стыдливо
Как ландыш майский, расцвела,
Свежа, застенчива, красива,
Душой младенчески мила.
Она за чтением романа
Чего-то в будущем ждала,
Играла вальс на фортепьяно
И даже с чувством петь могла.
Привычки жизни, барству сродной,
Невольно как-то отклонив,
Она имела благородный,
Хоть бессознательный порыв,
И плакала, когда, бывало,
На слуг сердясь, шипела мать,
И иногда отцу мешала
Сурово власть употреблять;
Любила летом вод паденье
И сада трепетную тень,
Катанья зимнего движенье
И вечеров тоску и лень.
И где она? и что с ней случилось?
В ней сохранился ль сердца жар?
Иль замуж вышла как попало?
Заезжий ли пленил гусар,
Или чиновник вороватый –
Смиренно гаденький чудака?
Иль барин буйный и богатый –
Любитель водки и собак?
Иль, может, по сердцу героя
В степной глуши не находя,
Себя к хозяйству не пристроя,
Свой мир заоблачный щадя –

Она осталась девой чинной
Все с тем же вальсом и умом,
С душой младенчески невинной,
Но с увядающим лицом;
И вечно входит в умиление
И романтическую лень,
Встречая летом вод паденье
И сада трепетную тень?⁹

W ujęciach literackich koncentrujących się na omawianej tu problematyce w ślad za niefortunnym finałem romansu bohaterki pojawia się postać, którą roboczo nazywam „ratownikiem”. Otwiera galerię tego rodzaju postaci szacowny małżonek Tatiany Łariny, niekochany lecz zasługujący na szacunek i wierność swej żony.

Niezbyt zainteresowany tym aspektem swoistego układu fabularnego jest Iwan Turgieniew, który wyda Natalię Łasunską za Wołyncewa, sygnalizując skądinąd, że ten „ratownik” nie będzie miał u boku przekonanej o własnej doskonałości żony łatwego życia. Dalece anemiczna jest postać Bizmienkowa, który w *Dzienniku człowieka niepotrzebnego* (*Дневник лишнего человека*) zadziwia niewydarzonego bohatera-narratora swoim zdecydowaniem w dziele ratowania Lizy, zagrożonej kompromitacją. I tu zapowiada się niełatwe życie, którego trywialnej wymowy nie dostrzega (nie chce dostrzec?) Turgieniew. Dojrzy ją natomiast Aleksander Hercen, kreślący w powieści *Kto winien?* (*Кто виноват?*) obraz szlachetnych intencji utopionych w alkoholu.

Ze szczególną uwagą traktuje kontynuację losów swoich bohaterek Iwan Gonczarow, który kreuje postać Andrieja Sztolca, powołanego po to, by satysfakcjonująco pod wszelkimi względami przejść przez życie z pokrewną bohaterkom Turgieniewowskim Olgą Ilińską. Trudno zaprzeczyć, że jest to kreacja budząca liczne kontrowersje, skądinąd dezawuuująca też świetlany wizerunek pozytywnej kobiety.

Jeśli idzie o ten wymiar przywoływanej przez Panajewa opowieści, stwierdzić należy, iż podąża autor tropem najprostszym. Zmobilizowana przez matkę Nataszy rodzina w obawie przed kompromitacją dziewczyny dokłada usilnych starań, by poprzez wydanie jej za mąż zatrzeć piętno, które za sprawą zdawkowego, na literacką modłę, romansu mogło splamić opinię panienki.

Nie tracąc czasu na długie poszukiwania kandydata na męża Nataszy jej bliscy znajdują takowego w sąsiedztwie, w osobie nieżonatego, liczącego sobie lat ponad sześćdziesiąt generała w stanie spoczynku, statecznego posiadacza świetnie utrzymanego, nieobciążonego długami majątku. Dobry gospodarz, rozsądny człowiek, ów Zachar Michajłycz Rulew nie cieszy się sympatią mężczyzn ze

⁹ Н. П. Огарев, *Барышня*, [w:] *тенже, Избранные произведения в двух томах*, Москва 1956, t. 1, s. 258–259.

swego otoczenia. Jest natomiast lubiany i hołubiony przez panie, zwłaszcza matki panien na wydaniu, którym skądinąd nie daje powodów, by mogły sądzić, że jest zainteresowany ożenkiem. Pojmujący świat „ясно и просто, как дважды два четыре” (487), nie myśli też o poślubieniu Nataszy. Od czegoż wszakże prze-myślność jej matki, która doprowadza starszego pana do zaakceptowanych przez siebie oświadczyn o rękę swej córki. Dziewczynie decyzja matki zostaje po prostu zakomunikowana. Reakcja Nataszy jest oczywista. Nie zna ona człowieka, którego miałaby poślubić, nigdy z nim w istocie nie rozmawiała. Nie jest dla niej tajemnicą fakt, iż przyszły jej mąż daleki jest od jakichkolwiek aspiracji intelektualnych, niczego nie czyta, koncentrując się wyłącznie na praktycznym, gospodarskim wymiarze egzystencji. Dalszy bieg opowieści to historia przełamywania niechęci dziewczyny do tak zaaranżowanego małżeństwa. Presję wywiera na nią matka, działająca siłą swego autorytetu spod znaku władzy rodzicielskiej, szantażując ją swym ponoć katastrofalnym stanem zdrowia. Dziewczyna trwa przy swoim, nie cofa się także przed groźbą rodzicielskiego przekleństwa. Kiedy wszakże przekona się ostatecznie, że nie może wiązać najmniejszych nadziei ze swym idealnym, złotoustym, lecz bezwolnym ukochanym, ugina się pod presją perswazji rodziny, swych tytułowych „krewnych”, odwołujących się do kategorii moralnych i zdrowego rozsądku panienki.

Czytelnik rozstaje się z bohaterką, gdy ma ona już poza sobą dziesięcioletni staż małżeński. Uwielbiana przez męża, całą swoją uwagę poświęca dzieciom: „У нее сын и дочь, в которых она души не чает” (504).

Niegdyś poetyczna panienka, w życiu dojrzałym troskliwa matka, jest też nad wyraz sprawną panią domu i gospodynią. Dopadają ją z rzadka nastroje, właściwe niegdyś jej pełnej egzaltacji młodości: „Иногда впадает в тревожное состояние, как будто в ее удовольствие ей еще недостает чего-то” (504). Praktyczna stro-na życia bierze jednak swoje. Jak słusznie zauważono w literaturze przedmiotu¹⁰, jest bohaterka Panajewa kreacją zapowiadającą Gonczarowowską Olgę, zdręczającą w dojrzałym życiu siebie i męża niewygasłymi, acz dalece niesprecyzowanymi aspiracjami. Można w niej dostrzec ten typ bohaterki, o którym Nikołaj Dobrolubow pisał, iż kryje się w nim „намеки на новую русскую жизнь”¹¹.

Dodajmy, że stwierdzenie krytyka może nabrać szczególnego sensu, jeśli za nowe oblicze życia rosyjskiego uzna się poza tym, co duchowe, także wzgardzoną powszedniość.

Ironicznie brzmi ostatnie zdanie utworu, mające zawierać naukę wypływającą z udanego w sumie życia bohaterki: „Вот как хорошо повиноваться родителям и слушать родственников” (504).

Nuta ironii jest tu oczywista, a jednak jak można sądzić, rzecz nie sprowadza się do prostego przeciwstawienia prozy życia wartościom duchowym, budulcowi

¹⁰ Е. И. Кийко, *Сюжеты и герои...*, s. 330.

¹¹ Tamże.

– jakby to ujął Dobrolubow – «новой русской жизни» Panajew zdaje się stawiać hipotezę o sensie i wartości zwykłej powszedniej egzystencji. Na tle kształtującego się w latach 40. XIX wieku realizmu rosyjskiego zajmował pisarz postawę zdecydowanie odosobnioną. Stąd też objęcie refleksją literaturoznawczą jego tekstów prozatorskich nie jest pozbawione sensu.

Bibliografia

- Kropotkin P., *Zapiski rewolucjonisty*, [w:] *Turgieniew we wspomnieniach*, tł. A. Sarachanowa, wybór, wstęp i przyp. L. Suchanek, Kraków 1982.
- Semczuk A., *Iwan Turgieniew i ruch literacki w Rosji w latach 1834–1855*, Wrocław 1968.
- Skrunda W., *Rosyjski szkic fizjologiczny lat czterdziestych XIX wieku. Narodziny kanonu*, Warszawa 1988.
- Szymak-Reiferowa J., *Wstęp*, [w:] A. Panajewa (Gołowaczowa), *Wspomnienia literackie*, tł. A. Sarachanowa, Kraków 1977.
- Баландин А. И., *Панаев, Иван Иванович*, [w:] *Русские писатели. Биобиблиографический словарь*, red. П. А. Николаев, Москва 1990, t. 2.
- Гиллельсон М. И., *Панаев, Иван Иванович*, [w:] *Лермонтовская энциклопедия*, red. В. А. Мануйлов, Москва 1981.
- Кийко Е. И., *Сюжеты и герои повестей натуральной школы*, [w:] *Русская повесть XIX века. История и проблематика жанра*, red. Б. С. Мейлах, Ленинград 1973.
- Мейлах Б. С., *Русская повесть 40–50-х годов XIX века*, [w:] *Русские повести XIX века 40–50-х годов*, wstęp i przypisy Б. С. Мейлах, Москва 1951, t. 1.
- Огарев Н. П., *Барышня*, [w:] tenże, *Избранные произведения в двух томах*, Москва 1956, t. 1.
- Шнейдерман Э. М., *И. И. Панаев*, [w:] *Поэты 1840–1850-х годов*, wstęp i red. Б. Я. Бухштаба, Ленинград 1972.